

Dávid Benjámin
Veszteség és demográfia
Az I. világháború Gyomán és Endrődön

Bevezetés

Az első világháború kutatása során, 100 év távlatából is találhatunk olyan feldolgozatlan részeket, amelyek még feltárássra várnak a kutatók számára. A felderítetlen részek egyikét képviselhetik az I. világháborúnak a helyi közösségek társadalmára gyakorolt hatása. A népszámlálási adatokat felhasználva mélyebb ismereteket szerezhetünk arra vonatkozóan, hogy az elesett katonák hiánya miként és hogyan hatott az adott társadalom életére. A szakirodalomnak köszönhetően átfogó, részletes tájékoztatást és adatokat kapunk az országos eredmények viszonylatában, de a helyi adatok vizsgálatához ezen anyagok nem elegendőek.

Kiemelkedő helyen kell említenünk a Nagy Háború következményeit vizsgálva, annak társadalomra és a demográfiai viszonyokra gyakorolt hatását. Az országos adatok mellett fontosnak tartom, azt, hogy ezek az adatok helyi szinten is részletesebben kerüljenek feltárássra. Ezen vizsgálatok révén érdekes adatokhoz juthatunk. Ezért döntöttem úgy, hogy szülővárosom, Gyomaendrőd 20. századi történetét kezdem el részletesen vizsgálni. (Fontos megjegyezni, hogy a vizsgált időben Gyoma és Endrőd két különálló község volt, majd az 1982 évtől, az összevonást követően, találkozhatunk Gyomaendrőd településsel.)

A dolgozatom elkészítéséhez önálló levéltári kutatásokat is végeztem. A Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltárának Békési fióklevéltárában a Halotti, születési és házassági anyakönyvek másodpéldányait és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Központi Statisztikai Hivatal levéltárának iratai közül a népszámlálások feldolgozási tábláit tekintettem át és használtam fel a munkám során. Dolgozatomban a szakirodalom segítségével szeretném bemutatni, hogy az első világháború kitörése előtt majd folyamán milyen technikai újítások jelentek meg a hadtechnikában, amely újítások jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szembenálló felek hatalmas katonai

veszteségek érték a harcok során. Ismertetem, hogy maga a háború alatt miként alakult a vizsgált települések születési, házassági és halálozási számai kiegészítve a népszaporulatadataival. A háborúban hősi halált halt katonák elvesztése és hiánya miként jelenik meg a társadalomban és a miként változott meg a nemek aránya 1920-ra.

Jelen munkámban nem térek ki az első világháború országos és a megyeiveszteségi adatokra és azok az egész társadalomra gyakorolt következményeire, illetve nem térek ki a társadalmi folyamatok, viszonyok bemutatására országos szinten. A dolgozatomban nem kívánok foglalkozni az első világháború alatt és azt követően keletkezett hadigondozós iratokkal, ugyanis az iratmennysége alkalmas lenne egy különálló dolgozat megírására is.

A dolgozatom elemző részének elkészítéséhez a társadalomstatisztika és a demográfia kidolgozott eljárásai alapján készítettem el. Társadalomstatisztikán a következőt értjük: *„A társadalmi életre, a társadalmi tömegjelenségekre vonatkozó statisztikai megfigyeléseket foglalja egybe.”*¹⁰⁰ A demográfia jelentése népeségtudomány¹⁰¹. *„Az a történetileg kialakult tudomány, amely sajátos módszerekkel vizsgálja a népesség számát, összetételét, területi elhelyezkedését és állapotát, ezek változásait és tényezőit, valamint a népesség és a népesedés jelenségeihez fűződő társadalmi-gazdasági kölcsönhatásokat és következményeket, feltárja a népesség megújulásának, a népesedés jelenségeinek törvényszerűségeit.”*¹⁰²

A Nagy Háború sajátos jellemzői

Az 1914. június 28-ai szarajevói merényletét követően az osztrák-magyar trónörökös Ferenc Ferdinánd és felesége életét vesztette, amely tragikus esemény az egész világon szenzációt keltett. Az esetet követően egy hónappal később, július 28-án, az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának. Az esemény hatásra beindult a hadüzeneti láncreakció a két szövetség (Központi Hatalmak; Antant) hatalmai között. Ezzel kirobbantva a Nagy Háborút, amelyről elmondható, hogy nem csak a politikai elit, hanem a hétköznapi emberek is egy-

---

¹⁰⁰ Gyémánt 2009. 13.

¹⁰¹ Gyémánt-Katona 2015. 13.

¹⁰² Gyémánt-Katona 2015. 14.

aránt ujjongva fogadtak. Az előzetes tervek alapján mind két fél gyors lefolyású háborúra készült, amely reményeik szerint már 1914 őszére véget is ér.¹⁰³ A Monarchia július végi mozgósításának következtében a birodalomban 3,2 milliós fegyveres erőt tudott felmutatni, amelyről elmondható, hogy a nagyrészt a gyalogság alkotta.¹⁰⁴ A kiegyensúlyozott katonai erőviszonyok következtében az előzetes tervekkel ellentétben a háború egészen 1918 végéig elhúzódott. Az idő múlásával együtt pedig, a háborús felek teljesen kimerítették országaik tartalékjait.¹⁰⁵

A hadviselés fejlődése a 19. század második felében

A hadviselés generációit figyelembe véve elmondható, hogy az első generáció (1648- kb. 1870) utolsó csatái közé sorolhatóak az amerikai polgárháború, a porosz-osztrák és a porosz-francia csaták. Ezekről a csatákról kiemelhető, hogy a hadban álló feleknek kiképzett csapatai voltak, viszont a veszteségek pótlása nem volt megoldva, ezért fontos volt a rendelkezésre álló haderőt megőrizni. A csaták elfogadott forgatókönyv szerint zajlottak, a szembenálló feleknek nem az ellenséges haderő megsemmisítése volt a célja, hanem egy olyan előny kiharcolása, amelytől kezdve az ellenségnek kockázatos lett volna folytatni a további harcokat. A generációk között volt, egy lassú és fokozatos átmenet, erre jó példát az amerikai polgárháború ütközetei adhatnak számunkra.¹⁰⁶

Az amerikai polgárháborúban mind két fél abban reménykedett, hogy egyetlen egy győzelemmel meg lehet nyerni a háborút. Ez a döntő győzelem nem tudott megvalósulni, mivel egyik fél sem rendelkezett elegendő képzett katonával és fegyverrel, ennek következtében egyik csatában sem sikerült az ellenséget megsemmisíteni valamelyik félnek. A polgárháború csatáiban a lovasság hiányát lehet felfedezni (kizárólag csak gyalogsági összecsapások voltak), amelyek Európában döntő szerepet játszottak a csata megnyerésében. Mind két fél részéről nagy volt a lőfegyverekbe vetett bizalom, ezáltal csökkent a szuronnal megsebzetteknek a száma. A harcok során bebizonyosodott, hogy a

---

¹⁰³ Romsics 2005. 104.

¹⁰⁴ Balla 2010. 37–38.

¹⁰⁵ Romsics 2005. 105–106.

¹⁰⁶ Kiss 2009. 10–12.

tüzérségnek jelentősége nőtt a harcok eldöntésében. Így maga a tüzéség jelentős mértékben hozzájárult a súlyos katonai veszteségekhez. Az amerikai polgárháborúban az erődítések készítésének következtében a hadvezetés kénytelen volt szakítani a 18. századtól alkalmazott dinamikus mozgó seregektől, így többek között 1863 után az árokásás is hozzátartozott a csatateretek mindegyikéhez. Az amerikai polgárháborúról elmondható, hogy az ütközetek során erős puskatűz, a jelentős mennyiségi tüzéség hiánya és a tábori erődítések jellemezték. Súlyos emberveszteségek akkor voltak jellemzők, amikor a csapatok a terepviszonyok miatt korlátozva voltak. Továbbá kijelenthető, hogy az ütközetek nagymértékben puszkacsaták voltak, amelyen belül hiányzott a lovasság emelet a tüzéség alárendelt szerepet játszott.¹⁰⁷ A hadászati előzményeknél ki kell emelni, hogy az ipari forradalom hatásai kihatottak a hadi eszközök fejlődésére is. A rombolás technikája 1870 után egészen a századfordulóig rohamosan nőtt. 1900 környékén megjelentek az első tömegpusztító védelmi eszközök a géppuskák és automatagolyószórók. Ezzel párhuzamosan a tüzéség romboló ereje is rohamosan fejlődött 1870 után. (1870-ben a háború során a robbanó gránátok csak a közvetlen közelben okoztak károkat.) A hadászati eszközök fejlődésének következménye, hogy a lovasság, mint fegyvernem a múlt árnyékába került.¹⁰⁸

A Nagy Háború technikai újításai

Az első világháború idején a hadviselés területén belül is változások következtek be, amelyek egyértelműen hozzájárultak a szembenálló felek katonai veszteségeinek magas számához. A totális háború következtében a társadalom anyagi (hadigazdaság) és szellemi erőforrásai (hadi-technikai innováció, háborús propaganda) a hadviselésnek megfelelően kerül újraelosztásra. A haditechnikán belül megjelennek az újfegyverek (tank, harci gáz, lángszóró), továbbá a háború folyamán fejlődésen mennek keresztül bizonyos fegyverek (tengeralattjáró, gézigránát, repülő). A stratégia rengeteg változáson ment keresztül a háború folyamán. (Háború: „A mindennapi szóhasználatban az államok fegyveres összeütközése, amikor a politikai célok elérése érdekében hadra kelnek a

---

¹⁰⁷ Keegan 2012. 483-497.

¹⁰⁸ Bencze 2009. 139-144.

fegyveres erők (a háború leghatékonyabb erői), de emellett folytatódik a küzdelem gazdasági, diplomáciai és más területeken is.”¹⁰⁹⁾

A hadban álló felek hadvezérei az offenzíva hatékonyságában hittek. A modern sorozatlövő fegyverek technikai fejlődésének következtében a támadó fél fölényét remélték, ezzel szemben a védők esélyeit növelte az új fegyverek tűzerejének növekedése. Már a háború kezdete során kiderült, hogy az offenzív hadviselés kudarcot vallott, ugyanis hatalmas veszteségeket szenvedett a támadó fél egy-egy roham során. A kialakult állóháborúban az volt a feladat, hogy miként lehet áttörni az ellenség megerősített védelmét. Emellett a háború igazolta, hogy a lovascsapatoknak a harctereken már nincsen szükség. (Harctér: *„A környezet, tényezők és körülmények, amelyek megértése szükséges a harci erők sikeres alkalmazásához, az erők védelméhez v. a (harc)feladat sikeres végrehajtásához...”¹¹⁰⁾* A frontvonalakon megjelent a gyalogság és a tüzérség összehangolt támadása, bár ez nem mindig ment zökkenőmentesen. (A háború előremenetelével, pedig megjelenik a tank és a repülőgép összehangolt használata is.) A harcban álló felek kétségbeesését és a háború barbalizálódását mi sem bizonyítja jobban, hogy 1915-től harci gázokat is bevetnek egymás ellen a hadban álló felek a siker érdekében.¹¹¹ Egy esetleges támadás esetén a harctereken kialakított lövészárkokat elhagyva a támadó fél katonái heves géppuskatűzbe kerültek. Percek alatt felmorzsolódott az offenzívát folytató csapatok embertömegei, a heves géppuskatűzben sokan azonnal meghaltak vagy megsérültek, akiknek mégis sikerült elérniük az ellenséges lövészárkot, azok hamar elestek. Sokszor a katonai előrenyomulás nem járt semmiféle eredménnyel, a holttestek nagy része a saját kézen lévő területen feküdtek. Egy-egy akció során nem csak a közkatona, de a tisztek jelentős része is elesett a harcok alatt.¹¹² Az első világháború az orvostudomány számára is új kihívásokat teremtett. A csatatereken a lőtt sebek jóval gyakoribbak voltak, mint a „hideg fegyverek” által okozott sérülések. A tüzérségi és a kézigránát okozta sérülések kisebbek lehettek, viszont ez adta a sebesülések jelentős részét.¹¹³ Véleményem szerint John Keegan sorai adhatnak választ

---

¹⁰⁹ Berkáné 2015. 189.

¹¹⁰ Berkáné 2015. 251.

¹¹¹ Pollmann 2015. 47-51.

¹¹² Keegan 2013. 295-299.

¹¹³ Keegan 2013.: 320-327.

számunkra, arra a technikai újítások milyen pusztítást végeztek a háborús harcok során: „A temetők maradnak. A csatában elesettek közül sokakat sohasem lehetett eltemetni. Testüket szétszaggatták a gránátok, maradványaik azonosíthatatlan darabokban szóródtak szét. Sok más holttestet nem sikerült a harc hevében kihozni a csatatérről, majd utána szem előtt tévesztették őket. Bedőlő gránáttölcsérek temették el őket, rájuk szakadt a pusztuló lövészárók oldala, vagy bomlás közben elnyelte a tetemeiket a csaták nyomán visszamaradó felszaggatott föld. Orosz vagy török katonát eleve keveset temettek el tisztességesen, és a keleti front hatalmas térbeli elmozdulásokat megélt csataterein hősi halált halt német, valamint osztrák-magyar katonák közül is sokan csak egyszerűen megtértek az anyaföldre. A nyugat helyhez kötött harcmezőin a harcolók sikeresebb erőfeszítést tettek a végtisztesség szabályainak betartására. Kezdetől szerveztek katonatemetőket, hadisírnylvántartási tisztek jelölték ki a parcellákat, és amikor az idő engedte, lelkes és a halott bajtársai vettek részt a temetési szertartáson. Még így is a háború végére az elveszettek majdnem felének valóban elvesztek a földi maradványai.”¹¹⁴

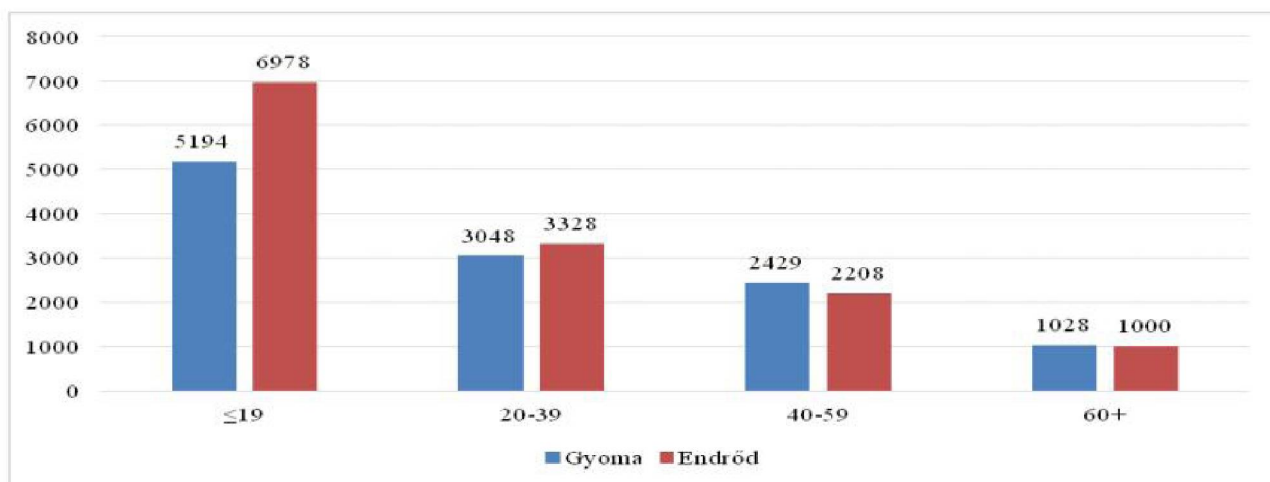
¹¹⁴ Keegan 2010. 718.

Gyoma és Endrőd társadalmi viszonyai a 20. század fordulóján

Gyoma és Endrőd községek két klasszikus alföldi települések, amelyek Békés vármegyében a Hármas-Körös bal partján fekszenek. Az 1910-es népszámlálási adatok alapján elmondható, hogy Gyomát 11699, addig Endrődöt 13514 fő lakta. A korcsoportok megvizsgálása után a következő adatok mutathatóak ki, amelyek a diagram adatain részletesen is láthatóak.¹¹⁵

10. ábra Gyoma és Endrőd lakosságának korösszetétele¹¹⁶

A települések korösszetételéből megfigyelve elmondható, hogy az összlakosság közel felét fiatalok és fiatal felnőtt korúak alkotják. Számszerűsítve a következők rajzolódnak ki az ábra adataiból: Gyomán 11699 főből összesen 5194 fő (összlakosság 44,4%), míg Endrőd 13514 főből 6978 fő (összlakosság: 51,6%) ezek alapján fiatalkorú. Így elmondható, hogy egy fiatal társadalomról beszélhetünk mind két településre vonatkozóan, a vizsgált korszakban. Továbbá meg kell említeni, hogy a 2. és 3. demográfiai átmenet között mozog a vizsgált közösségek társadalma a századfordulót követően. Ennek arányát tekintve nem találkozhatunk kirívó különbséggel a két településre vonatkozóan. Gyoma településen a férfiak száma: 5850 (50%), míg a nők száma: 5849 (50%) főt tett ki, Endrődön a férfiak száma: 6715 (50%), a nők száma: 6799 (50%) fő az 1910-es nép-

¹¹⁵ KSH 1910a, 1.

¹¹⁶ KSH 1910a, 1.

számlálási adatok alapján.¹¹⁷

Az vizsgált korszakban az emberek életében fontos szerepet játszott a vallás, így e községek lakóinak számára is. Az 1910-es népszámlálási adatokat megvizsgálva az alábbi arányokat kapjuk a vizsgált településeken a felekezeti viszonyok tekintetében.

	Római Katolikus	Református	Evangélikus	Görögkeleti	Izraelita	Unitárius	Egyéb
Gyoma	14,83% (1737 fő)	73,65% (8625 fő)	8,57% (1004 fő)	0,16% (19 fő)	2,48% (290 fő)	0,03% (3 fő)	0,27% (32 fő)
Endrőd	94,20% (12730 fő)	4,87% (658 fő)	0,86% (116 fő)	0,01% (2 fő)	0,04% (6 fő)	-	0,01% (2 fő)

10. táblázat Gyoma és Endrőd felekezeti megoszlása¹¹⁸

Az adatok tükrében elmondható, hogy Gyoma településen református, addig Endrődön Római Katolikus többséggel találkozhatunk a vizsgált időben. Gyoma településre vonatkozóan továbbá ki kell emelni a katolikusok (14,83%) és az evangélikus (8,57%) vallásúak arányát a településen belül. Érdekesnek tartom megtekinteni a lakosság nemzetiségi megoszlását is. A népszámlálási adatokat megfigyelve elmondható, hogy Gyoma 11699 fős összlakosságából összesen 10989 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A nemzetiségek száma összesen 710 fő, amely számszerűsítve a következő módon oszlott meg: németek száma 596 fő, a szlávok 101 fő, román 3 fő, továbbá 1-1 fő horvát és szerb és 8 fő egyéb. (Gyoma települést bő száz évig csak református vallásúak lakták.¹¹⁹ 1807-ben kezdték meg a mai is álló templom alapjainak az építését, az eddig többször felépített vályog alapúak helyett.¹²⁰ 1830-ban Mezőberényből

¹¹⁷ KSH 1910a, 1.

¹¹⁸ KSH 1910a, 1.

¹¹⁹ Haan 1870. 190.

¹²⁰ Karácsonyi 133.

több német származású ágostoni hitvallású költözött a településre.¹²¹⁾ Endrőd összlakosságában a nemzetiségek aránya következőképpen alakult a századfordulón, az 13514 főből összesen 13419 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A nemzetiségek száma összesen 95 fő, amely számszerűsítve a következő módon oszlott meg: a szlávok száma 89 fő, románok 4 fővel még a németek 5 fővel képviseltették a közösség nemzetiségeit. (Endrőd eredetileg magyar-tót község volt a 18. század eleji újratelepítéskor, két nyelven folyt az oktatás és az istentisztelet. Néhány évtized alatt annyira megmagyarosodott település, hogy már csak a családnevek utalnak az illető származására.¹²²⁾ Tehát az 1910-es népszámlálás tükrében kijelenthető, hogy Gyoma és Endrőd településeken a nemzetiségek száma nem jelentős mértékű, vagyis egy homogén és színmagyar településekről beszélhetünk.¹²³⁾

Továbbá fontosnak tartom megvizsgálni azt is, hogy a lakosság mely gazdasági ágazatban és milyen számban van jelen a településen. A földrajzi viszonyokból következik, hogy a terület kiválóan alkalmas mezőgazdasági növények termesztésére és állattenyésztésére.

	Mezőgazdaság	Napszamos	Ipar, bányászat, közlekedés, ke- reskedelem és szolgáltatás	Házicseléd	Köszölgát és véderő	Egyéb ágazat	Összesen
Gyoma	67,61% (3008 fő)	5,12% (228 fő)	16,84% (895 fő)	4,79% (213 fő)	3,1% (138 fő)	2,54% (113 fő)	100% (4449 fő)
Endrőd	63,46% (3104 fő)	18% (880 fő)	11,43% (559 fő)	3,74% (183 fő)	1,98% (97 fő)	1,39% (68 fő)	100% (4891 fő)

11. táblázat Gyoma és Endrőd a kereső lakosok aránya és számadatai¹²⁴⁾

¹²¹⁾ Haan 1870. 190.

¹²²⁾ Haan 1870. 170.

¹²³⁾ KSH 1910a, 1.

¹²⁴⁾ KSH 1910b, 2.

A táblázat adatait elemezve elmondhatjuk, hogy a vizsgált településeken a kereső népesség 67,61%-nak illetve 63,46%-nak a mezőgazdaság biztosítja számára a mindennapi megélhetésnek a lehetőségét. Fontosnak tartom kiemelni, hogy Gyoma községben 497 fő azoknak a száma, akik 10–100 kat. hold közötti, míg 652 fő 10 kat. hold alatti földterületen folytatta a művelést. A napszámosok (228 és 880 fő) jelentős része a vizsgált korzakban a mezőgazdaságban tudott saját maga számára munkát találni. Ezek az adatokat összegezve elmondható, hogy Gyomán a kereső népesség 72,73%-a, míg Endrődön 81,46%-a teljes mértékben a mezőgazdaságból szerezte meg a mindennapi betevőhöz valót. Endrőd településen összesen 541 fő 10–100 kat. hold közötti, míg 659 fő 10 kat. hold alatti földterületet művelt. A földterület nagyságára vonatkozóan megállapítható, hogy a vizsgált településeken jelentős azoknak a száma, akik csekély földbirtokon gazdálkodik. Láthatjuk, hogy a napszámosok, illetve a házi-cselédek száma is viszonylag magas.¹²⁵ Békés megye viszonyait és történelmét figyelembe véve nem mehetünk el szó nélkül a 19.-20. század fordulóján végbement tömeges kivándorlás mellett, amelynek elsődleges célpontja Amerika volt. Ezen vándorlásoknak a hátterében a megyében megjelenő földéhség állt –meghatározó a megye történetében–, melynek értelmében az embereknek földhíján munkát kellett vállalniuk, hogy saját maguk és családjuk számára a megélhetésüket biztosítani tudják.¹²⁶ (A 18. század második felétől kezdve a paraszti birtokok differenciálódásának következménye az lett, hogy nagy különbségek lettek a birtokok között. Ennek hatására a falu (Endrőd) lakosságának csaknem fele elszegényedett.¹²⁷) Az elszegényedést mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy 1906-ig közel 400-an vándoroltak ki Amerikába.¹²⁸ Az 1899 és 1913 között kivándorolt személyekről elmondható, hogy a 68,2%-a férfi volt, illetve közel 70%-uk a falvak parasztnépességéhez tartozott. A kivándorlási adatokból kitűnik, hogy a települések összlakosságához viszonyított kivándorlási arány Endrődön volt a legmagasabb Békés megyében.¹²⁹ Gyoma települést is érintette a kivándorlás hulláma, bár nem tartozott azon települések közé, ahol a kivándoroltak magas számot produkáltak volna.¹³⁰ Gyomán az iparban és bányászatban dolgozók 1/6-át teszik ki a

---

¹²⁵ KSH 1910a, 2.

¹²⁶ KSH 1910a, 2.

¹²⁷ Tímár 1998. 33-34.

¹²⁸ Hunya 1934. 59.

¹²⁹ Tímár 1998. 16-20.

¹³⁰ Virág 1972. 192-194.

kereső népességnek. Ennek az adatnak a háttérében állhat, hogy Gyoma községben fut végig a Budapest-Békéscsaba vasútvonal, emellett további lakosoknak adott munkalehetőséget az Ailer-féle téglagyár, továbbá a Kner család által működtetett nyomda, mely 60 család számára biztosított megélhetést a világháborút megelőzően.¹³¹ Az iparban és bányászatban dolgozók aránya Endrődön alacsony, ennek okai közt felsorolható az is, hogy egy klasszikus alföldi településről beszélhetünk, amely révén nem rendelkezik jól kiépített, jelentős mértékű iparral, jellemzően a házi és kisiparok figyelhetők meg.¹³²

A Nagy háború hatásai a társadalomra

Ha az országok háború előtti és háború utáni összlakosságának adatait megvizsgáljuk, akkor elmondható, hogy az egyes országok háborús emberi veszteségei a magas fertilitás (születés) pótolni tudta.¹³³ Kelet-Közép-Európában a háborúk hatásaként említhető a születések számában bekövetkezett hullmázások. A háború után nőtt a születéseknek a száma, de sokszor így sem érte el a háború előtti szintet. Ráadásul az 1920-as évek közepétől folyamatos csökkenés figyelhető meg, ami a gazdasági világválság hatására ismét felgyorsul.¹³⁴ A termékenység változásainak alakulásában egymástól eltérő gazdasági és társadalmi valamint kulturális tényezőket lehet felsorolni. Mivel az egyes társadalmak között is különbség van, így a változások mögött sokszor különböző okok húzódnak meg. A társadalmi-gazdasági tényezőknél meg kell említeni a modernizációnak és az urbanizációnak a szerepét. Kiemelendő a gazdasági helyzet hatása is, amely a fertilitás változását is befolyásolja. Fontos megemlíteni a reprodukcióra is hatással lévő kulturális tényezőket is. Leggyakrabban az individualizáció és a szekularizáció folyamatát kell kiemelni a 20. századi Európában. A vallásos értékek és normák nagyban befolyásolják a családalapítás és a gyermekszám alakulását. Tehát elmondható, hogy a közép-kelet-európai születések csökkenésének háttérében elsősorban nem társadalmi és gazda-

---

¹³¹ KSH 1910b, 2.

¹³² KSH 1910a, 2.

¹³³ Tomka 2009: 43.

¹³⁴ Tomka 2009: 50-52.

sági tényezők játszottak szerepet.¹³⁵

A halálozások (moralitás) terén is számos változás következett be a 20. század során Európában. Elmondható, hogy a háborúk időszakától eltekintve a népesség mortalitása jelentősen csökkent a háborút megelőző évtizedekben. A tradicionális társadalmakban a halál minden életkorban fenyegette az embereket, ez viszont a 19-20. század fordulójától fokozatosan az idősebb életkorúakra koncentrálódik. Sokáig a csecsemőhalandóság volt a halandóság csökkenésének a legfontosabb területe, másrészt pedig egy társadalom fejlettségi szintjét is kiválóan visszatükrözi. A 20. század folyamán jelentősen javultak a csecsemőhalandóság arányai. A vizsgált korszakban a születéskor várható élettartam is jelentősen nőtt. A halálozási mutatók javulása háttérében számos tényezőt említhetünk meg. Többek között az orvostudomány fejlődött (megjelennek az első megelőző oltások), az életkörülmények (elsősorban a táplálkozás) javulása, a közoktatás révén a diákok tudást szereztek az egészségre és a higiénára vonatkozóan, változtak a munkavégzés körülményei, illetve a települések és a központi kormányzatok közegészségügyi intézkedései (csatornázás, egészséges ivóvíz biztosítása) játszottak fontos szerepet.¹³⁶

A Nagy Háború társadalmi hatása Gyomán és Endrődön

Dolgozatom utolsó részében azt szeretném bemutatni, hogy milyen társadalmi változásokat idézett elő az I. világháború embervesztesége Gyoma és Endrőd településekre vonatkozóan. A háború hatásainak jobb megértéséhez nem csak a háborús és azt követő éveket vizsgáltam meg, hanem a korábbi és a későbbi évekre is kiterjesztettem az elemzést. A diagram elkészítéséhez a Békés Megyei Levéltár Békési Fióklevéltárában gyűjtöttem anyagot. Ezen belül is a Gyomára és Endrődre vonatkozó születési, házassági és halotti polgári anyakönyvek másodpéldányaiban¹³⁷ szereplő adatokat néztem meg. További elem-

---

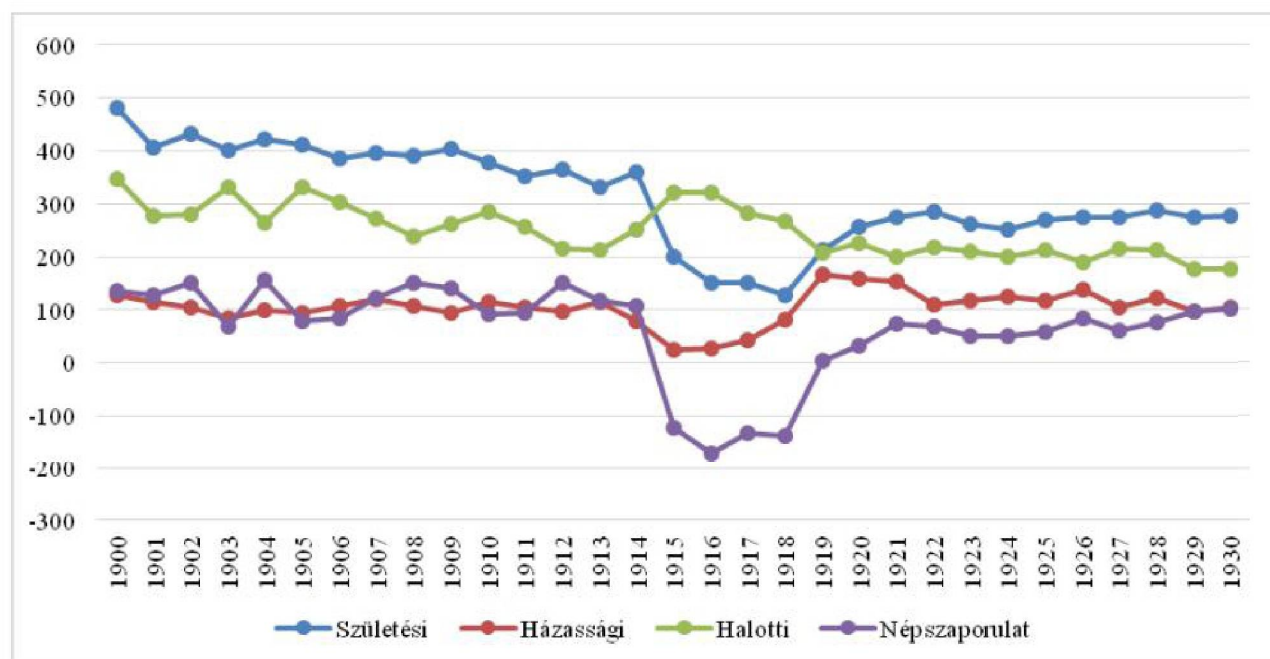
¹³⁵ Tomka 2009: 55-57.

¹³⁶ Tomka 2009: 58-69.

¹³⁷ MNL Békés Megyei Levéltára (Békési fióklevéltár): Állami anyakönyvek jegyzéke XXXIII. 1. a, 359.-372.; 430.-441.; 1314.-1325.; 1380.-1390.; 2118.-2129.; 2179-2189.; kötet (1900-1930)

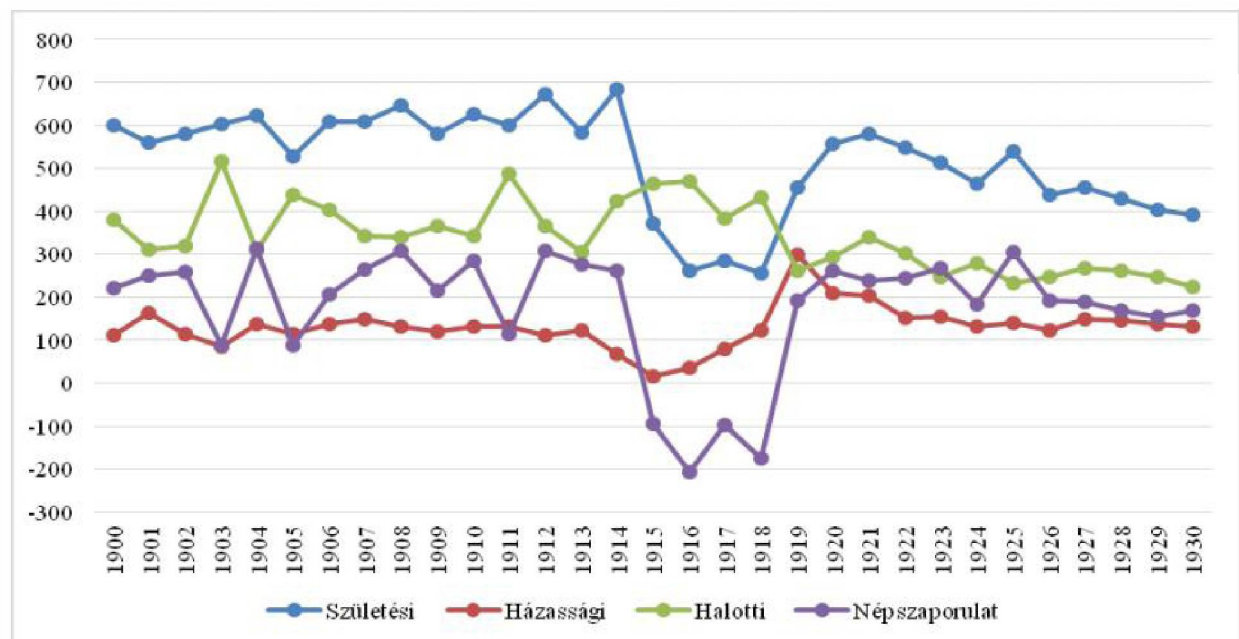

zési egységként, ezen adatok mellé hozzá adtam a népszaporulatot, amely azt jelöli, hogy mekkora a születések és a halálozások különbsége az adott évre vonatkozóan. A halálozási adatokban annyi módosítást végeztem, hogy számos katonát nem a halálának évében jegyeztek be a polgári anyakönyvekbe, hanem későbbi évek folyamán (akár a háború végezte után). A későbbi évek halálozási számából kivontam, majd azt hozzáadtam ahhoz az évhez, amely a dokumentumokban megvan adva a katona halálozási éve.

11. ábra Gyoma születési, házassági, halotti és népszaporulati éves adatai 1900-1930 között¹³⁸

¹³⁸ MNL Békés Megyei Levéltára (Békési fioklevéltár): Állami anyakönyvek jegyzéke XXXIII. 1. a, 359.-372.; 430.-441.; 1314.-1325.; 1380.-1390.; 2118.-2129.; 2179-2189.; kötet (1900-1930)

12. ábra Endrőd születési, házassági, halotti és népszaporulati éves adatai 1900-1930 között¹³⁹

A diagram adatiból kirajzolódik, hogy az I. világháborús évek milyen hatással voltak Gyoma és Endrőd társadalmára. Minden kategóriát figyelembe véve elmondható, hogy az 1914-es év az, amelyen nem tükröződik ki még a háborúnak a negatív hatásai, ennek egyszerű oka az, hogy a mozgósítások 1914 júliusában, míg a tényleges harcok 1914 augusztusában indulnak el, továbbá az ország erő tartalékjai ekkor még elegendők a lakosság és a hadsereg számára is.

A születések számában 1914 után drasztikus csökkénés figyelhető meg a vizsgált településekre vonatkozóan, amely egészen a világháború végéig kitartott. A fertilitási számok mélypontja a világháború utolsó évében, 1918-ban volt a mélyponton Gyomán és Endrődön is egyaránt. Az utolsó békeévhez (1913) születésszámaához képest Gyomán 40%-a, addig Endrődön 44%-a született meg 1918-ra. A születésszámok csökkenésében a háttérben a házasságok csökkenése, a gazdasági helyzet és a katonák távolléte állhat.

A vizsgált településeken a háború első évében még nőtt a gyermekszületések száma, sőt az előző évhez viszonyítva még növekedett is, melynek oka lehet, hogy 1913-ban emelkedett a házasságkötések

¹³⁹ MNL Békés Megyei Levéltára (Békési fioklevéltár): Állami anyakönyvek jegyzéke XXXIII. 1. a, 359.-372.; 430.-441.; 1314.-1325.; 1380.-1390.; 2118.-2129.; 2179-2189.; kötet (1900-1930)

száma. Ennek háttérében elsősorban a kedvező gazdasági helyzet továbbá a 24 éven aluliak sorozás előtti házassági tilalmának teljes felfüggesztése áll. A paraszti társadalmakban leggyakrabban az őszi betakarítást követően (október, november) köttetik a legtöbb házasságot. Így az 1914-ben látható minimális csökkenés a házasságskötésekben már a világháború számlájára írható. A háború első teljes évétől, 1915-től kezdve viszont óriási mértékben zuhant a házasságkötések száma. Az elmaradó házasságok mellett az is további problémát okozott, hogy a fennálló házasságokban is elmaradt a gyermekáldás, annak okán, hogy a férfinépesség jelentős része a frontvonalak harcterein küzdött.¹⁴⁰ A hadban álló felek országainak mindegyikében az elmaradt születések révén sokkal nagyobb veszteség érte az országokat, mint amennyit a harctereken vesztek a háború során.¹⁴¹ Gyoma és Endrőd községekben a születések száma az 1918-as évig folyamatosan csökkent, ezt követően egy gyorsütemű gyermekszám növekedés indul be, amely az 1922-es évben tetőzött.

A háború következtében a házasságkötések száma annyira lecsökkent (elsősorban, hogy a férfiak jelentős része a harctereken volt, másrészt a gazdasági helyzet miatt), hogy a házasságkötési kedv növelésének érdekében a 3984/1916.¹⁴² évi miniszterelnöki rendelet értelmében 1916. december 1-től lehetővé tette a távházasság intézményét meghatalmazás útján. Gyoma településen a miniszteri rendelet kihirdetésétől egészen a háború végéig 49¹⁴³ házasság kötöttet meghatalmazás útján. Endrőd településen nem találtam ilyen a rendeletre utaló házasságkötési bejegyzést a házassági anyakönyvekben. A számok folyamatos emelkedéséből következtethetünk arra, hogy Endrődön is kötöttetett távházasság a miniszterelnöki rendelet alapján. A házasságkötések számának drasztikus csökkenéséhez számos tényező sorolható fel, a legjelentősebb, hogy a házassági kedv visszaesett. Ennek oka a férfiak bevonulása, a katonai veszteségek, illetve a kedvezőtlen gazdasági helyzet. Fontos megjegyezni, hogy a fegyveres testületek tagjaira szigorúbb szabályok vonatkoztak. Számukra uralkodói engedélyhez volt kötve a házasságkötés, és mind emellett az ezred tisztikarának meghatározott százaléka kiterjedő házassági jog, va-

---

¹⁴⁰ Szádeczky-Kardoss 1924. 2-17.

¹⁴¹ Kovács 1936. 577-587.

¹⁴² Magyar Királyi Belügyminisztérium 1917. 137-138.

¹⁴³ MNL BÉML (Békési fióklevéltár): Állami anyakönyvek jegyzéke XXXIII 1. a, 1388. kötet (1913-1920)

lamint a házassági kaució letétbe helyezése igencsak megnehezítette a nősülni vágyó tisztek helyzetét.¹⁴⁴ Ha családi állapot viszonyait vizsgáljuk meg a településeken az alábbi változások figyelhető meg 1910-ről 1920-ra. Gyomán 1910-ben a nőtlen, hajadon 5784 fő; házas: 5212 fő; özvegy: 660 fő és törvényesen elváltaknak a száma 43 fő.¹⁴⁵ Az 1920-as népszámlálási adatokban a következőt találjuk Gyoma településen hajadon 5875 fő; házas: 5147 fő; özvegy: 825 fő és törvényesen elváltak: 95 fő és további 2 főnek ismeretlen a családi állapota.¹⁴⁶ A családi állapotra vonatkozóan Endrőd községben az alábbi népszámlálási adatokkal találkozhatunk az 1910-ben. A nőtlen, hajadon száma 7470 fő; házas: 5413 fő; özvegy: 620 fő és törvényesen elváltaknak a száma összesen 11 fő.¹⁴⁷ Ezzel szemben az 1920-as népszámlálási adatok a következőképpen alakultak Endrődön: nőtlen, hajadon 7688 fő; házas: 5302 fő; özvegy: 853 fő és törvényesen elváltaknak a száma 7 fő.¹⁴⁸ Az adatok tükrében elmondható, hogy 1910-ről 1920-ra mindkét településen nőtt az özvegyeknek a száma és csökkent a házasságban élőknek a száma, amely a világháborús férfi veszteségeknek tudható be. Továbbá a nőtlen, hajadonok számának növekedése azzal hozható összefüggésbe, hogy a háború során rengeteg házasságkötés maradt el, emellett a jogilag és fizikailag sem tudott megvalósulni a szertartás.

A halálozások számának emelkedése már a háború első évében kirajzolódik a demográfiai adatokból. Elmondható, hogy mivel az Osztrák-Magyar Monarchia csapatai több fronton is harcolnak, így kihatással van a halálozási számokra is. Ugyanis az 1915-ös és 1916-os évben a legmagasabb az elhalálozások száma a vizsgált településeken. 1917-re számos fronton (balkáni, román és a keleti) megszűnnek a harcok, amely a Monarchia számára lehetőséget biztosított, hogy kevesebb irányba kelljen az erőit csoportosítani. A halálozások számának javulásának hátterében a lezárt frontszakaszok állhatnak. Az 1918-as halálozási szám emelkedése mögött az Európában megjelenő és végig söpörő spanyolnátha húzódhat. Az elhúzódó háború hatására a legyengült egészségiállapotú katonákra és népességre olyan hatással volt a spanyolnátha megjelenése, amely rendkívül nagy áldozatokat szedett Európa szerte.

---

¹⁴⁴ Heinz 2000. 478-498.

¹⁴⁵ KSH 1910a, 1.

¹⁴⁶ KSH 1920, 1.

¹⁴⁷ KSH 1910a, 1.

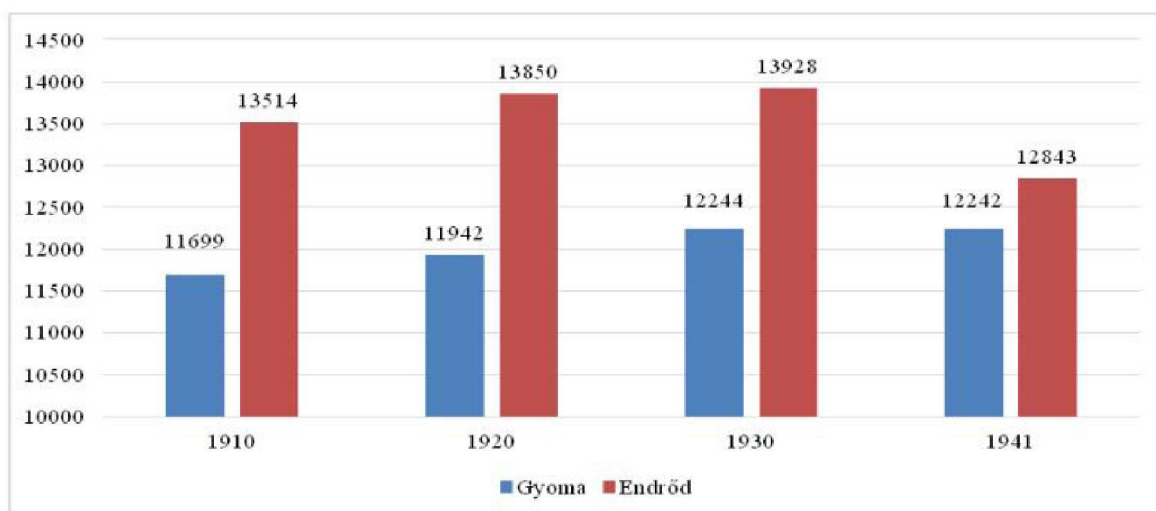
¹⁴⁸ KSH 1920, 1.

A népszaporulatot figyelembe véve elmondhatjuk, hogy 1914-ben a magas születésszám és a háborúhoz képest alacsonyabb halálzási szám még növekedett a községek lakossága. 1915-re a világháború második évétől egészen 1918-ig Gyoma és Endrőd népszaporulata folyamatosan negatív számokat mutat. Mind két vizsgált településen az 1916-os év a mélypont a népszaporulat tekintetében. Ebben az évben rendkívül magasak a mortalitási számok (a Monarchia csapatainak számos fronton kell helytállniuk), továbbá a születési számok is alacsonyabban helyezkednek az előző háborús évhez képest. A népszaporulat pedig a háború végezte után 1919-től mutat majd újra pozitív számokat.

Az 1918-as fegyverszünet következtében a katonák folyamatosan érkeznek haza a harcterekről. Ennek következtében a háborút követő évekre elmondható, hogy rendkívül megnőttek a házasságkötések száma (amely a békeidőkhöz képest is kimagaslóan magas), ezzel együtt a gyermekszületések száma is fokozatosan növekedett. Endrődön 1919-ben a házasságkötések száma magasabb volt, mint az adott évben elhalálozottak száma. A halálzási számok pedig a háború előtti időknél is alacsonyabban változott. Elmondhatjuk, hogy a népszaporulat 1919-től újra pozitív számot mutat Gyoma és Endrőd településeken. Gyoma településen csak éppen pozitívrá fordult a népszaporulat, addig Endrődön megközelíti a háború előtti számokat. A háború utáni növekedések egészen az 1921-1922-es év fordulójáig tartanak, amikor is a társadalomban újra helyreállnak az állapotok és egy egyenletes mozgást és arányt láthatunk a számokban.

Lakónépesség számának változásai

13. ábra Gyoma és Endrőd népesség szerinti megoszlás 1910-1941 között¹⁴⁹

Gyomán az 1920-as népszámlálási adatok alapján 11699 főről 11942 főre, míg Endrődön 13514 főről 13850 főre nőtt az összlakosság. Röviden megjegyezném, hogy a háború ember veszteségeinek ellenére is Gyomán 243 fővel, Endrődön pedig 336 fővel nőtt a település lélekszáma a két népszámlálás között. Ezen adatok figyelembevételével elmondható, hogy a háborút követően a népesség számában újra tudta magát reprodukálni, sőt meghaladni a háborút megelőző népszámlálási adatot. Fontos megvizsgálni a 6 évesnél fiatalabb népesség számát (5. és 6. ábra), hiszen ebből rajzolódik ki, hogy a születések száma milyen drasztikusan változott (közel felére esett vissza) a világháborús események hatására. Elmondható, hogy ez a változás a későbbi években lesz érezhető a község életében, ugyanis az elmaradt születések, negatív hatással lesznek a lakosság reprodukciójára.¹⁵⁰ 1930-as népszámlálási adatokat tükrében kijelenthető, hogy Gyoma népessége további 302 fővel, Endrőd népessége pedig 78 fővel gyarapodott az 1920-es adatokhoz képest.¹⁵¹ Az első világháború tényleges demográfiai hulláma az 1941-es népszámlálási adatain figyelhető meg legelőször. A

¹⁴⁹ KSH 1930. 1.; KSH 1941. 2.

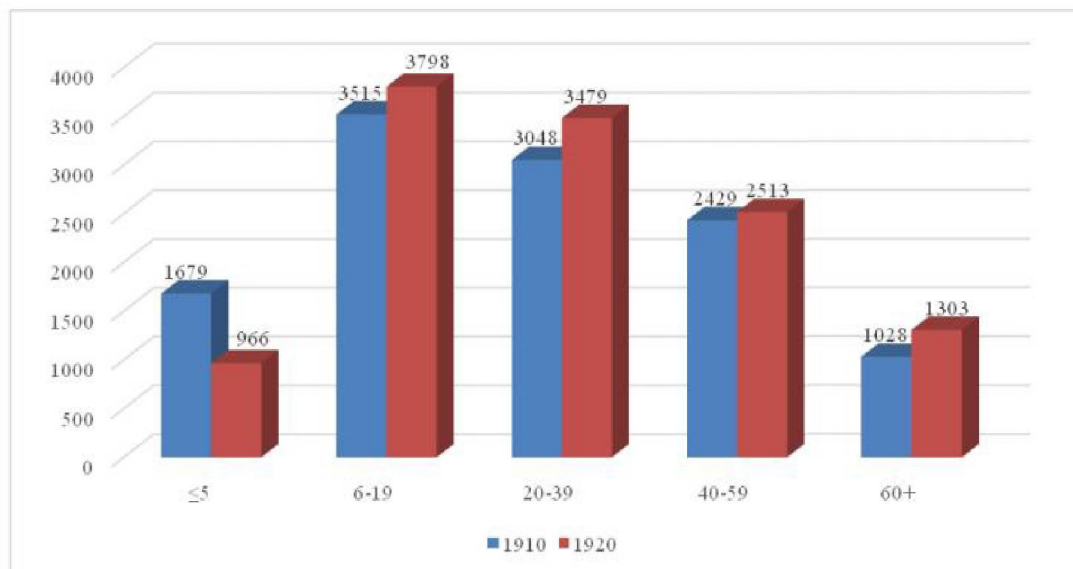
¹⁵⁰ KSH 1920, 1.

¹⁵¹ KSH 1930. 1.

népesség növekedés csökkenésének hátterében az áll, hogy a földhiány miatt a lakosság egy része elvándorolt a környező településekre.¹⁵²

Lakosság korcsoportjainak megoszlása

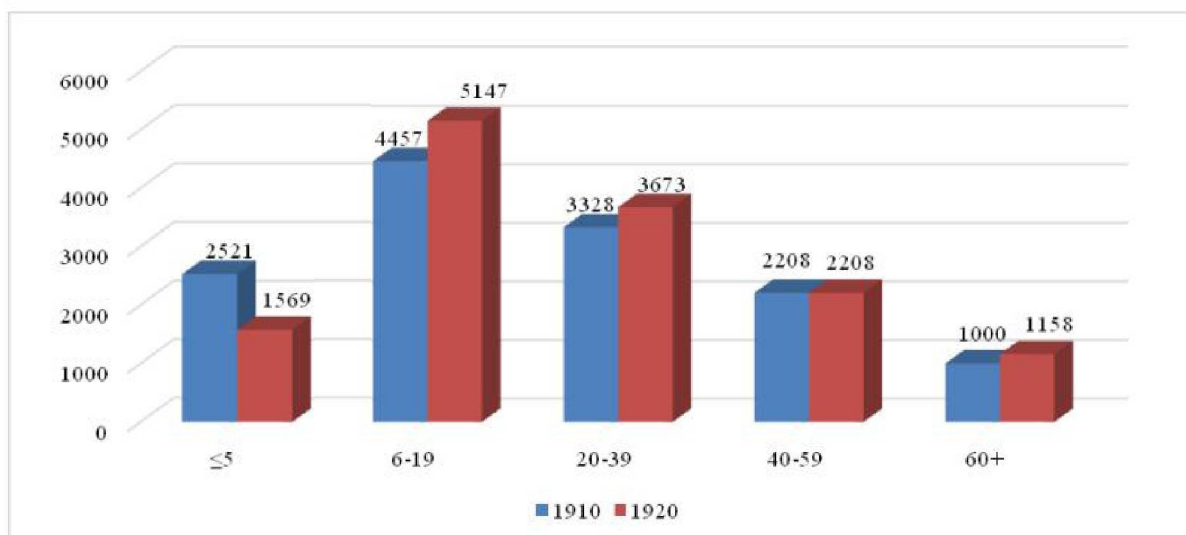

14. ábra Gyoma lakosságának korcsoport szerinti megoszlása¹⁵³

---

¹⁵² KSH 1941. 2.

¹⁵³ KSH 1910a, 1.; KSH 1920, 1.

15. ábra Endrőd lakosságának korcsoport szerinti megoszlása¹⁵⁴

A Gyomára és Endrődre vonatkozó 1910-es és az 1920-as népszámlálási adatokat figyelembe véve 5 év alatti gyermekek számában láthatunk erőteljes változást. Ennek a magyarázata igen egyszerű, hiszen a háború idején jelentősen visszaesett a gyermekek születésének a száma (amit jól mutat a 5. és 6. diagram). Növekedés a többi korosztályban, egyrészt korcsoportok közötti váltásról is beszélhetünk, másrészt azon fiatalok, akik a háborúban nem vettek részt, az 1920-as népszámlálásra érték el azt az életkort, ami lényegében megnövelte ezen csoportok létszámát. Gyoma összlakosságában összesen 243 fős, addig Endrődön 350 fős növekedés látható az adatok tükrében 1910-ről az 1920-as évre vonatkozóan. Ennek a háttérben elsődlegesen az áll, hogy a háborús évek veszteségeit kompenzálni tudta a háborút követő első békeévekben születendő gyermekek száma. Másodlagos tényezőként pedig elmondható, hogy javultak az életkörülmények (elsősorban az egészségügyi ellátás javulásának köszönhetően) melynek következtében csökkent a halálozások száma.¹⁵⁵

¹⁵⁴ KSH 1910a, 1.; KSH 1920, 1.

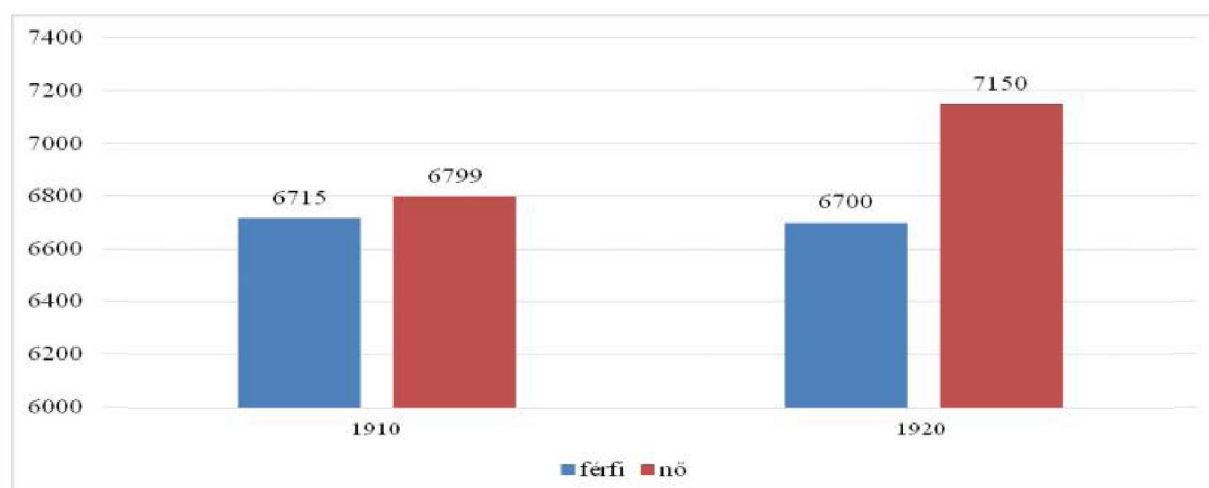
¹⁵⁵ KSH 1910a, 1.; KSH 1920, 1.

Nemek aránya

16. ábra Gyoma lakosságának nemek szerinti megoszlása¹⁵⁶

17. ábra Endrőd lakosságának nemek szerinti megoszlása¹⁵⁷

Az 1910-es és 1920-as népszámlálási adatok alapján Gyoma község tekintetében elmondható, hogy míg a háború előtt szinte azonos volt a férfiak (5850) és nők (5849) aránya, 50%-50%. Addig a háború hatása megfigyelhető az 1920-as népszámlálási adatokon, melynek következtében nőtt a nők aránya a településen a különbség több mint 442 fő lett. Ekkora a nők aránya 52%-48%, már kiemelkedően magas (6192) a férfiak számával

¹⁵⁶ KSH 1910a, 1.; KSH 1920, 1.

¹⁵⁷ KSH 1910a, 1.; KSH 1920, 1.

szemben (5750).¹⁵⁸ Fontos kiemelni, hogy a nemek arányában a különbség a 18-50 év közötti korosztálynál figyelhető meg¹⁵⁹, hiszen ez a korcsoport volt a háború elsősorban a hadköteles. Továbbá harcok következtében ebből a korcsoportból estek el a legtöbben a háború során. Az 1. számú mellélet adatai alapján látható, hogy Gyoma településen 1910-ről 1920-ra mind két nem számában figyelhető meg csökkenés. Ennek okának több tényezőt is meg kell említeni. Ezek között a természetes halálozást, a háborús évek nehézségeibe elhunytakat, spanyolnátha következtében elhalálozottakat továbbá a fronton a hősi halált halt katonákat kell felsorolni. Ha részletesebben megvizsgáljuk az 1920-as népszámlálási adatok alapján azokat a korcsoportokat (20-59 év), akkor meghatározó változást pont azokban a korcsoportokban látunk, amelyek érintve voltak a háborús harcokban. Erőteljes változás létszámban az 1865 és az 1900 között született férfiaknál figyelhető meg, ami számában és arányában teljes mértékben befolyásolta a nemek arányának változását 1910-ről 1920-ra.¹⁶⁰

Endrőd 1910-es és 1920-as népszámlálási adatainak megfigyelése alapján elmondható, hogy míg a háború előtt nagyjából azonos volt a férfiak (6715) és nők (6799) aránya 50%-50%. A háború hatásának következtében igencsak látványosan a nők arányának emelkedésével járt, ami jól tükröződik az 1920-as népszámlálási adatokon, melyről elmondható, hogy nemek közötti különbség több mint 450 fő. Ekkor a nők aránya már kiemelkedően magas (7150) a férfiakéval szemben (6700) 52%-48%. Gyomához hasonlóan Endrődön is fontos kiemelni, hogy a nemek arányában a különbség a 18-50 év közötti korosztálynál figyelhető meg, hiszen ez a korcsoport volt a háború elsősorban a hadköteles. Továbbá harcok következtében ebből a korcsoportból estek el a legtöbben a háború során. A 2. számú mellélet adatait megfigyelve elmondható, hogy Endrőd községben 1910-ről 1920-ra mind két nem számában figyelhető meg csökkenés. Ennek okának több tényezőt is meg kell említeni. Ezek között a természetes halálozást, a háborús évek nehézségeibe elhunytakat, spanyolnátha következtében elhalálozottakat továbbá a fronton a hősi halált halt katonákat kell megemlíteni. Ha részletesebben megvizsgáljuk az 1920-as népszámlálási adatok alapján azokat a korcsoportokat (20-59 év), akkor meghatározó változást pont azokban a korcsoportokban látunk, amelyek érintve voltak a

---

¹⁵⁸ KSH 1910a, 1. KSH 1910a, 1.; KSH 1920, 1.

¹⁵⁹ Részletesen lásd 1. számú melléklet

¹⁶⁰ Melléklet 1, 2

MNL OL XXXII-23-h-D 104. 11. tábla 664. doboz

MNL OL XXXII-23-h-E 45. 11. tábla 37. doboz

háborús harcokban. Endrőd településen erőteljes változás létszámban az 1865 és az 1900 között született férfiaknál figyelhető meg, ami számában és arányában teljes mértékben befolyásolta a nemek arányának változását 1910-ről 1920-ra.¹⁶¹

Összességében mind a két településről elmondható, hogy a nemek arányának eltolódása a későbbiekben is kihatással lehetett a helyi társadalomra. Ugyanis a megváltozott nemek aránya a községben, a háború hatására a gazdasági és társadalmi tekintetben is a „leghasznosabb” korszakban élő és erőteljében lévő férfiak sokasága esett el. Ezen férfiak kiesése pedig később befolyással lehetett a házasságkötésre és a gyermek vállalásra ezáltal a gyermekszám alakulására egyaránt.¹⁶²

Összegzés

Meg kell említeni, hogy az első világháború sok tekintetben eltért a korábbi háborúktól. A szembenálló felek egyre nagyobb haderővel, tűzerővel és tartalékokkal rendelkeztek, ennek megfelelően hosszabb hadműveleteket is folytatni tudtak a harcok során. A harctereken fontos szerepet kaptak az új technikai eszközök, mint a repülőgép és a tengeralattjáró, emellett új elemként kiemelt szerepet kaptak a hátsószág elleni politika és a propaganda hadviselés.¹⁶³

Gyoma és Endrőd községek vonatkozásában elmondható, hogy az I. világháborúnak komoly hatásai voltak a vizsgált társadalomra. A háború időszakáról megállapítható, hogy a születések és a házasságkötések száma drasztikusan csökkent, ezzel szemben a halálozások száma jelentősen megnövekedett. Fontos kiemelni az elmaradt születések számát, hiszen az adatokból is jól kirajzolódik a Nagy Háború születésszámára gyakorolt hatása. Továbbá a nemek arányának tekintetében a háború végeztével nő többletet figyelhetünk meg. A férfi lakosság háborús veszteségei legnagyobb mértékben a 18-50 közötti korosztályt érintette, a nemek közötti eltérés itt mutatkozik meg igazán. Kiemelendő, hogy azon korosztály tagjai estek áldozatul az első világégésben, akik nemcsak gazdasági, hanem társadalmi tekintetben is a „leg-

---

¹⁶¹ Mellékelt 1,2

MNL OL XXXII-23-h-D 104. 11. tábla 664. doboz

MNL OL XXXII-23-h-E 45. 11. tábla 37. doboz

¹⁶² KSH 1910a, 1. KSH 1910a, 1. KSH 1920, 1.

¹⁶³ Kiss 2015. 55.

hasznosabb” korszakban élő és érőteliében lévő korban voltak. Ezen férfiak kiesése pedig később befolyással lehetett a házasságkötésre és ezzel együtt a gyermek vállalásra, ezáltal a gyermekszám alakulására egyaránt.

Végezetül meg kell említeni az elesett katonák társadalomra gyakorolt rövid és hosszú távú hatását. A háború társadalomra gyakorolt rövid távú hatásaként beszélhetünk arról, hogy a harctéren elesett katonákat, hogyan tudják pótolni mind a katona családjának, mind pedig az ország gazdaságának a számára. Továbbá a családok miként tudják feldolgozni és megoldani a kiesett munkaerő, házastárs, apa vagy éppen fiú szerepét. A háború hosszabb távú hatásaként fontos kiemelni az ebben az időben elmaradt házasságok és ezzel együtt a gyermekszületések számának csökkenését, mely nem csak a gazdaságra, de a társadalomra is kihatással volt hosszú ideig.

Jövőbeni céljaim között szerepel, hogy részletesebben megvizsgáljam a háború idején kötött házasságokra vonatkozó adatokat. A veszteségeket és a társadalmi hatásokat további vizsgált elemekkel kívánom bővíteni. Lehetőség szerint szeretném megvizsgálni a háború ideje alatt és után keletkezett hadigondozási iratokat. Továbbá, ha a források lehetővé teszik, akkor összehasonlítani a helyi és az országos adatokat.

Bibliográfia

Balla Tibor (2010): Az Osztrák – Magyar Monarchia hadereje. In Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Kossuth kiadó. 23-41.

Bencze László (2009): *Az állóháború harcászati és hadászati előzményei*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 139-152.

Berkáné Danesch Marianne (szerk.) (2015). *Katonai terminológiai értelmező szótár*. Zrínyi Kiadó. 189., 251.

Gyémánt Richárd (2009): *Társadalomstatisztika*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány. 11-14.

Gyémánt Richárd – Katona Tamás (2015): *Demográfia*. Szeged, Iurisperitus Bt. 13-15.

Haan Lajos (1870): *Békés vármegye hajdana Történelmi rész I. kötet*. Pest, Lauffer Vilmos, 1870. 188-191.

Heinz Ervin (2000): *Népesedéspolitikai intézkedések 1945 előtt*. Demográfia, 4. szám, 478–498.

Hunya Sándor (1934): *Endrőd története a gyulai uradalomban*. Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 25., Szeged.

Szádeczky-Kardoss Tibor (1924): *A világháború hatása Magyarország népesedésére*. Budapest, Közművelődés, I. évf. 10.szám. 2–17.

John Keegan (2010): *Az első világháború*. Budapest, Európa.

John Keegan (2012): *Az amerikai polgárháború*. Budapest, Akadémia Kiadó. 483-497.

John Keegan (2013): *A csata arca A közkatonák háborúja, 1415-976*. Budapest, Akadémiai kiadó.

Karácsonyi János (1896): *Békésvármegye története II. kötet*. Gyula, Dobay János könyvnyomdája. 129-136.

Katona Tamás (1997): Magyarország társadalmi és gazdasági fejlődése. In: Dr. Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (895-1995)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 271-294.

Kiss Álmós Péter (2009): *Generációk a hadviselésben – A negyedik generáció*. Hadtudományi Szemle II. évf. 2. szám 10-18. http://epa.oszk.hu/02400/02463/00005/pdf/EPA02463_hadtudomanyi_szemle_2009_2_010-018.pdf (letöltés dátuma: 2018. április 16. 17:48)

Kiss Gábor Ferenc (2015): Erőviszonyok az első világháború előestéjén. In: Kiss Gábor Ferenc – Vincze Gábor (szerk.): *„...kedves bajtársaim kössétek be sebem”: A Nagy Háború emlékezete*. Ópusztaszer – Szeged, Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark; Belvedere Meridionale. 49-70.

Kovács Alajos (1936): *A születések háborús kiesésének eddig észlelhető hatásai*. Statisztikai Szemle, 07.szám 577–587.

KSH 1910A: Központi Statisztikai Hivatal: *1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint* (1912)

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=345&layout=s&query=gyoma%20AND%20endr%C5%91d (letöltés dátuma: 2018. március 16. 19:05)

KSH 1910B: Központi Statisztikai Hivatal: *1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 2. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként* (1913). https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_02/?pg=633&layout=s&query=gyoma%20AND%20endr%C5%91d (letöltés dátuma: 2018. március 16. 19:20)

KSH 1920.: Központi Statisztikai Hivatal: *1920. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint*

(1923)

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1920_01/?pg=159&layout=s&query=gyoma%20AND%20endr%C5%91d (letöltés dátuma: 2017. 2018. március 16. 16:50)

KSH 1930.: *Központi Statisztikai Hivatal: 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint* (1932) https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1930_01/?pg=96&layout=s&query=gyoma%20AND%20endr%C5%91dv (letöltés dátuma: 2018. március 16. 17:20)

KSH 1941.: *Központi Statisztikai Hivatal: 1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 2. Demográfiai adatok községek szerint* (1976). https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1941_02/?pg=45&layout=s&query=gyoma%20AND%20endr%C5%91d (letöltés dátuma: 2018. március 16. 17:36)

Magyar Királyi Belügyminisztérium (1917): *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, Magyar Királyi Belügyminisztérium. LIV. kötet. 137-138.

Mike Gyula (1927): A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvésztesége a világháborúban. In. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal: *Magyar statisztikai szemle*. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal (1923-1948) 5. évf. (1927.) 7. sz. 624-633.

Pollmann Ferenc (2015): A hadviselés átalakulása az első világháborúban: haditechnika, stratégia és propaganda. In. Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala. 45-53.

Rácz Attila (szerk) (2014): *Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai – I. A Nagy Háború*. Budapest, KSH.

Romsics Ignác (2005): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.

Tímár Antal (1998): *Föld nélkül...: amerikások, kubikosok, summások, eltelepültek/ összeáll. Hornok Lajosné Németh Eszter; történeti anyagot feld. Tímár Antal. Honismereti Egyesület, Gyomaendrőd*. 13-48.

Tomka Béla (2009): *Európa társadalom története a 20. században*. Budapest, Osiris Kiadó. VIRÁGH FERENC (1971): *Adalékok a kivándorlás Békés megyei történetéhez*. Békési Élet. 6 évf. 2 sz. 189-199.

Levéltári források

ÁLLAMI ANYAKÖNYVEK JEGYZÉKE: MNL Békés Megyei Levéltár (Békési Fióklevéltár): XXXIII. 1. a, 2126.-2133., 2187.-2194. kötet (1912-1975); 359.-372.; 430.-441.; 1314.-1325.;

1380.-1390.; 2118.-2129.; 2179-2189.; kötet (1900-1930)

MNL OL: Központi Statisztikai Hivatal levéltára; Népszámlálások feldolgozási

táblái: XXXII-23-h-D 104. 11. tábla 664. doboz

MNL OL: Központi Statisztikai Hivatal levéltára; Népszámlálások feldolgozási
táblái: XXXII-23-h-E 45. 11. tábla 37. doboz

Online hivatkozások

Állami anyakönyvek másodpéldányai:

http://mnl.gov.hu/mnls/pml/allami_anyakonyvek_masodpeldanyai
(letöltés dátuma: 2018. március 15. 12:17)

Melléklet

Nemek és korcsoportok számadatai Gyoma településen 1910-ben és 1920-ban
(MNL OL XXXII-23-h-D 104. 11. tábla 664. doboz; MNL OL XXXII-23-h-E 45. 11. tábla
37. doboz)

Gyoma				
	1910		1920	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
≥5	719	701	407	402
5-9	657	664	599	636
10-14	697	697	733	715
15-19	539	520	654	648
20-24	362	422	452	593
25-29	423	409	373	429
30-34	365	394	293	429
35-39	321	352	337	423
40-44	369	320	336	388
45-49	282	292	304	340
50-54	300	291	339	300
55-59	312	263	263	243
60-64	190	224	253	269
65-69	158	149	205	173
70-74	95	78	107	126
75-79	37	42	63	53
80-84	17	27	22	18
85-89	5	4	5	4
90-94	2	-	3	2
95-99	-	-	-	-
Ismeretlen	-	-	2	1
	5850	5849	5750	6192
	11699		11942	

Nemek és korcsoportok számadatai Endrőd településen 1910-ben és 1920-ban
MNL OL XXXII-23-h-D 104. 11. tábla 664. doboz; MNL OL XXXII-23-h-E 45. 11. tábla
37. doboz

Endrőd				
	1910		1920	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
≥5	1072	1113	651	673
5-9	857	880	1054	933
10-14	869	855	897	961
15-19	674	658	737	810
20-24	410	486	521	722
25-29	466	465	437	512
30-34	396	426	310	431
35-39	335	344	345	395
40-44	304	298	329	399
45-49	266	259	309	303
50-54	261	298	270	257
55-59	285	237	213	218
60-64	208	204	218	212
65-69	176	151	196	168
70-74	75	84	117	100
75-79	40	30	64	30
80-84	11	9	22	16
85-89	9	2	6	6
90-94	-	-	1	1
95-99	-	-	-	1
Ismeretlen	1	-	3	2
	6715	6799	6700	7150
	13514		13850	